

«ΑΡΑΒΙΚΟΙ» ΑΜΦΟΡΕΙΣ ΣΤΗΝ ΚΥΠΡΟ

Δημήτριος ΜΙΧΑΗΛΙΔΗΣ, Χαράλαμπος ΜΠΑΚΙΡΤΖΗΣ

SUMMARY: It has been suggested that the two large intact amphoras in the Paphos Museum (MP 138 and MP 2746) and a third amphora of the same type in Kouklia (Palaepaphos) Museum (RRKM 239), which have "Arabic" inscriptions on the handles, originate from the Islamic world and are connected with the presence of the Arabs in Paphos after the incursion led by Abu'l Awar in 653 (Megaw 1986; Maier 1985). These amphoras are not unique in Cyprus. We have located five intact amphoras of the same shape, size and manufacture in the Limassol Mediaeval Museum (Nicosia 53/Top Hane/No 134, 1939/VII-4.1, 1994/V-5.1) and in private homes in Nicosia, originally from Kyrenia and Famagusta. The appearance of amphoras of this type not only in Cyprus but in various other parts of the Eastern Mediterranean (Tunisia, Egypt, the Red Sea, Sinai, Southern Turkey, the Aegean, Athens, Thessaloniki and Ohrid) attests a wide distribution. But not one has been found during excavation. We know that before some of them came to the museums they were in the possession of private individuals, not as antiquities but as utilitarian or ornamental receptacles. This strongly suggests that the amphoras of this type probably date to the modern era rather than the Middle Ages. A fragment of an amphora of the same type has been found in a wreck off the coast at Sharm al-Sheikh in the Gulf of Aqaba, together with pottery of the mid-18th century (Raban 1971). J.-Y. Empereur (1994), who has studied amphoras of this type from Egypt and other parts of the Eastern Mediterranean, believes them to be of Ottoman origin and proposes Southern Turkey, Cyprus and Egypt as probable centres of production. These amphoras share considerable similarities in terms of their shape, size and mode of manufacture with amphoras (sefî) that were, and still are, produced in large quantities at Guellala on Djerba (Combès, Louis 1967); which allows us to suggest that they, or at least some of them, come from this large island in the Gulf of Gabès in Southern Tunisia. The question of when they began to be produced remains unanswered.

Στὸ Ἑπαρχιακὸ Μουσεῖο Πάφου ἔκτιθενται δύο μεγάλου μεγέθους καὶ δγκώδεις ἀμφορεῖς, μὲ ἵδιαιτέως χοντρὰ τοιχώματα ἀπὸ κόκκινο πηλὸν καὶ ἀσπριδερὴ ἐπιδερμίδα, κατασκευασμένοι μὲ τὴν προσθετικὴ τεχνικὴ σὲ τοία μέρῃ, μὲ πεπλατυσμένη βάση μικρῆς διατομῆς, μὲ χωνοειδὴ λαμό, χοντρὰ χειλὴ στομίου μὲ διπλὴ σκοτία καὶ χοντρές λαβές, ποὺ πιάνουν στοὺς χαραγμένους μὲ φαβδώσεις ὅμους.

Ο πρῶτος ἀμφορέας (ΜΠ 138) (Εἰκ. 1), κοντόχοντρος ἀχλαδοειδής, ὑψους 83 ἑκ., εἶναι παλαιὸ ἀπόκτημα τοῦ Μουσείου Πάφου (1936) ἄγνωστης προέλευσης (Megaw 1986: πίν. LVII.1). Ο δεύτερος (ΜΠ 2746) (Εἰκ. 2), ἐπιμήκης ἀτρακτοειδής, ὑψους 98 ἑκ., βρέθηκε γεμάτος λάδι σὲ ἐγκαταλειεψμένη τουρκοκυπριακὴ οἰκία, χορηγμοποιήθηκε ὡς διάκοσμος στὸ ἐστιατόριο «Πελεκάνος» τῆς Κάτω Πάφου καὶ μεταφέρθηκε στὸ Μουσεῖο Πάφου στὶς 14.3.1985 (Megaw 1986: 514, σημ. 42). Στὶς λαβές τοῦ ἀμφορέα αὐτοῦ ὑπάρχει χαραγμένη «ἀραβικὴ» ἐπιγραφή (Megaw 1986: πίν. LVII.2), ὅπου ἀλλά ἀντιστρόφως καὶ στὶς δύο λαβές, Ziyâd Khân (Εἰκ. 2, βλ. Ἐπίμετρο, ἀριθ. 1). Ή παρουσία τῆς λέξης Khân δείχνει ὅτι μᾶλλον πρόκειται γιὰ τουρκικὴ παρὰ ἀραβικὴ ἐπιγραφή.

Τρίτος ἀμφορέας (RRKM 239), ἵδιου τύπου (Εἰκ. 3)¹, κοντόχοντρος ἀχλαδοειδής, ὑψους 63 περίπου ἑκ., ἔκτιθεται στὸ Μουσεῖο Κουκλιῶν (Παλαιπάφου)

Εἰκ. 1. Μουσεῖο Πάφου. Ἀμφορέας ἀριθ. ΜΠ 138.

1. Εὐχαριστοῦμε τὸν καθηγητὴν Frantz Maier γιὰ τὴν παραχώρηση τῶν σχεδίων τῆς Εἰκ. 3.

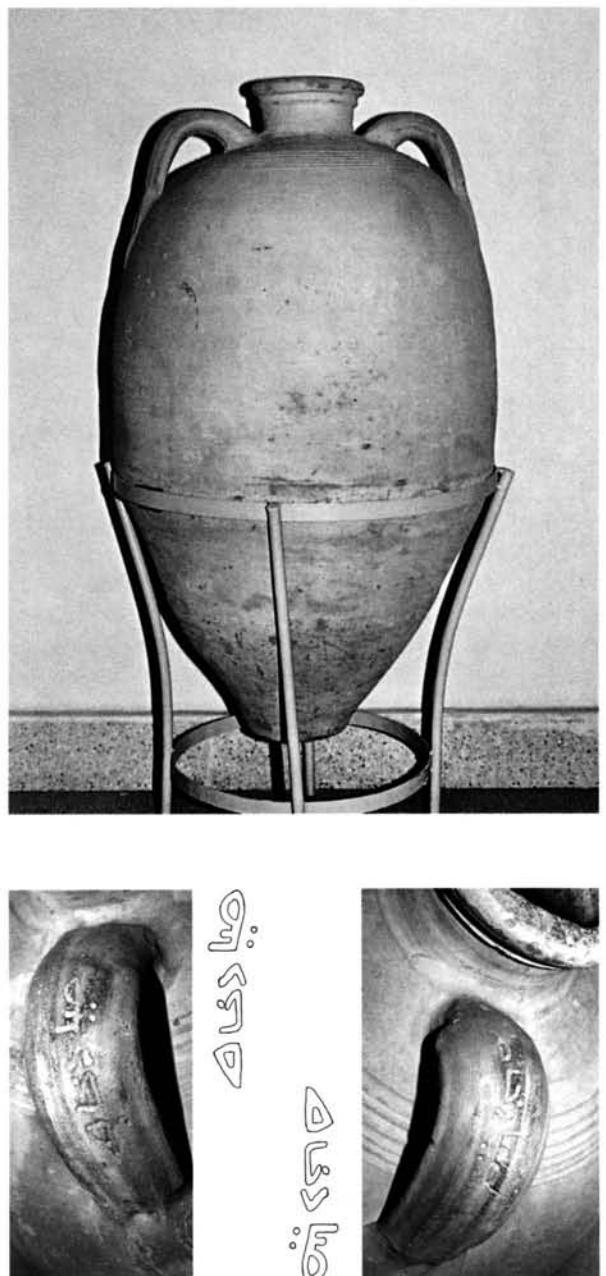
(Maier 1985: 73, πίν. 13.7). Ο ἀμφορέας αὐτὸς βρισκόταν σε τουρκοκυπριακή οἰκία στὰ Κούκλια, ἔχοντας μητρόθηκε στὸ Μουσεῖο τὸ 1974. Οἱ λαβές του φέρουν διαφορετικές ἀραβικές ἐπιγραφές χαραγμένες μετά τὴν ὅπτηση (Εἰκ. 3). Αὐτὲς διαβάστηκαν ἀπὸ τὸν δρα Jürg Stüssi ὡς «Πὶ τὸν θεὸν» καὶ «Στὸ ὄνομα τοῦ θεοῦ»², ἐνῶ ὁ καθηγητὴς Yves Porter προτείνει σειρὰ δονομάτων, μεταξὺ τῶν δοπίων τὸ Said Muhammad bin Qa'ina (βλ. Ἐπίμετρο, ἀριθ. 2).

Πὶ τὸν τρεῖς ἀμφορεῖς τῆς Πάφου διατυπώθηκε ἡ ἀποψὴ ὅτι προέρχονται ἀπὸ τὸν ισλαμικὸ κόσμο καὶ συσχετίστηκαν μὲ τὴν παρουσία τῶν Ἀράβων στὴν Πάφο, μετὰ τὴν ἐπιδρομὴ τοῦ Abu'l Awar τὸ 653 (Megaw 1986: 514; Maier 1985: 27).

Οἱ ἀμφορεῖς αὐτοὶ ὥστόσο δὲν εἶναι οἱ μοναδικοὶ στὴν Κύπρο. Δύο παρομοίου σχήματος, μεγέθους καὶ κατασκευῆς ἀκέραιοι ἀμφορεῖς καὶ ἔνας τρίτος, δμοιοὶ ἀλλὰ μικρότεροι, ἐκτίθενται στὸ Μεσαιωνικὸ Μουσεῖο Λεμεσοῦ καὶ εἶναι παλαιὰ ἀποκτήματα τοῦ Τμῆματος Ἀρχαιοτήτων. Κανένας ἀπὸ αὐτοὺς δὲν προέρχεται ἀπὸ ἀνασκαφῆ.

Ο πρῶτος (Nicosia 53/Top Hane/ἀριθ. 134) (Εἰκ. 4) μεταφέρθηκε στὸ Μεσαιωνικὸ Μουσεῖο Λεμεσοῦ ἀπὸ τὶς παλιὲς ἀποθήκες τοῦ Τμῆματος Ἀρχαιοτήτων στὴν Καστελλιώτισσα Λευκωσίας³. Ἐχει ὑψος 98,5 ἑκ., εἶναι κοντόχοντρος ὠοειδῆς, καὶ εἶναι κατασκευασμένος μὲ τὴν προσθετικὴ τεχνικὴ σὲ δύο μέρη. Ἡ βάση εἶναι στρογγυλεμένη μὲ φαβδώσεις, ἐνῶ φαβδώσεις ὑπάρχουν καὶ στοὺς ὄμοιους. Ο λαμπός εἶναι ἀναδιπλωμένος καὶ τὸ χεῖλος τοῦ σχηματιζόμενου ἀπὸ τὴν ἀναδίπλωση στομίου χοντρό. Ο πηλὸς εἶναι κόκκινος μὲ λειασμένη ἐπιφάνεια χωρὶς ἀσπριδερὴ ἐπιδεομίδα. Στὸ σημεῖο ἐπαφῆς τῶν λαβῶν μὲ τὸ σῶμα ὑπάρχει ἀποτύπωμα δακτύλου. Δὲν φέρει ἐπιγραφές.

Ο δεύτερος (1939/VII-4.1) (Εἰκ. 5), ὑψους 110 ἑκ., προέρχεται ἀπὸ τὸ Πολιτικὸ καὶ εἶναι ἔνας ἀπὸ τὸν μεγαλύτερους τῆς ὁμάδας⁴. Κατασκευασμένος σὲ τρία μέρη ἔχει ἀτρακτοειδές σχῆμα καὶ πεπλατυσμένη βάση. Ο λαμπός εἶναι χωνειδῆς καὶ τὸ χεῖλος χοντρό μὲ σκοτία. Ο κόκκινος πηλὸς ἔχει ἀσπριδερὴ ἐπιδεομίδα, κόκκινη κατὰ τόπους. Δὲν κατέστη δυνατὴ ἡ ἐρμηνεία τῆς ἐπιγραφῆς ποὺ εἶναι χαραγμένη στὶς δύο λαβές (Εἰκ. 5, βλ. Ἐπίμετρο, ἀριθ. 3).

Εἰκ. 2. Μουσεῖο Πάφου. Ἀμφορέας ἀριθ. ΜΠ 2746 καὶ οἱ ἐνεπίγραφες λαβές.

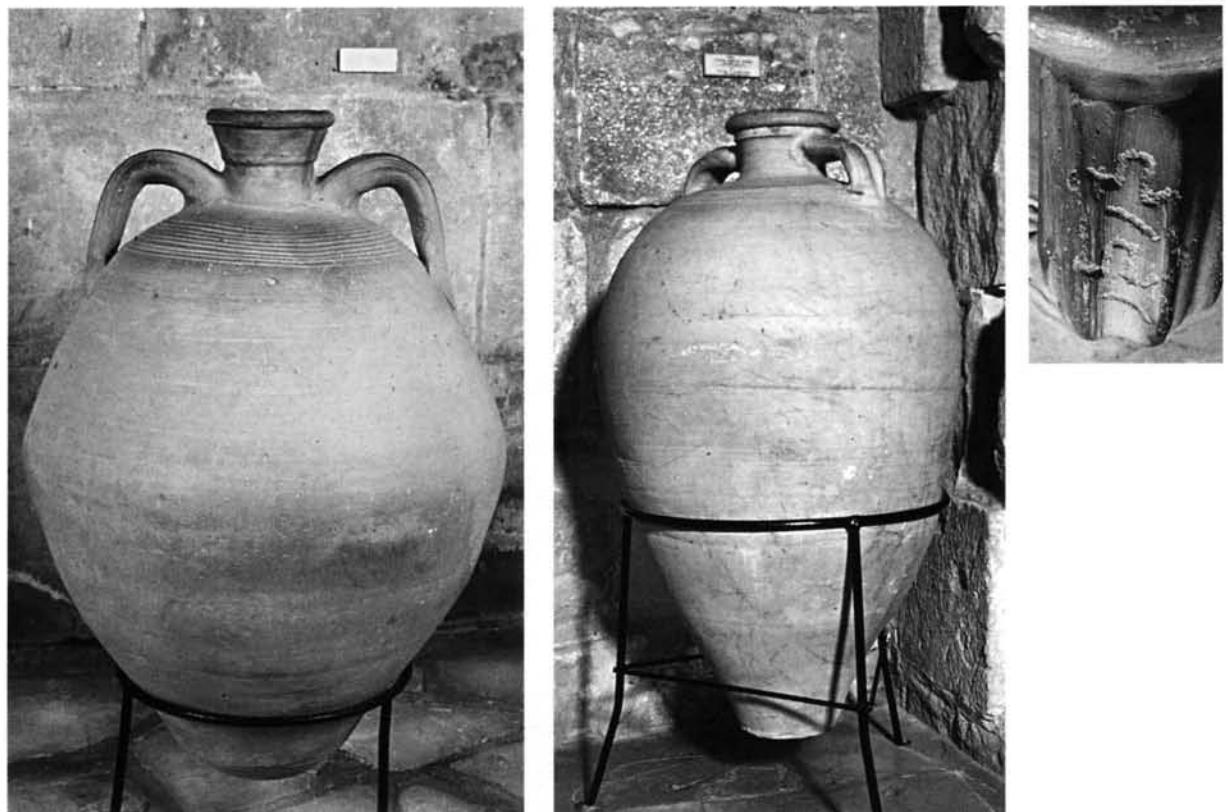
2. Εὐχαριστοῦμε τὸν δρα Jürg Stüssi γιὰ τὴ βοήθειά του.

3. Ἀρχεῖο Τμῆματος Ἀρχαιοτήτων: Φάκελος ΜΜ 812. Εὐχαριστοῦμε θερμά τὸν Ἐφορο Μουσείων δρα Παῦλο Φλουρέντζο γιὰ τὴν ἀδεια νὰ μελετήσουμε τὰ ἀρχεῖα τοῦ Τμῆματος Ἀρχαιοτήτων. Θερμές εὐχαριστίες καὶ στὶς ἀρχαιολογικὲς λειτουργοὺς Ἐλένη Προκοπίου καὶ Εὐτυχία Ζαχαρίου γιὰ τὴ βοήθειά τους στὴν ἔρευνά μας.

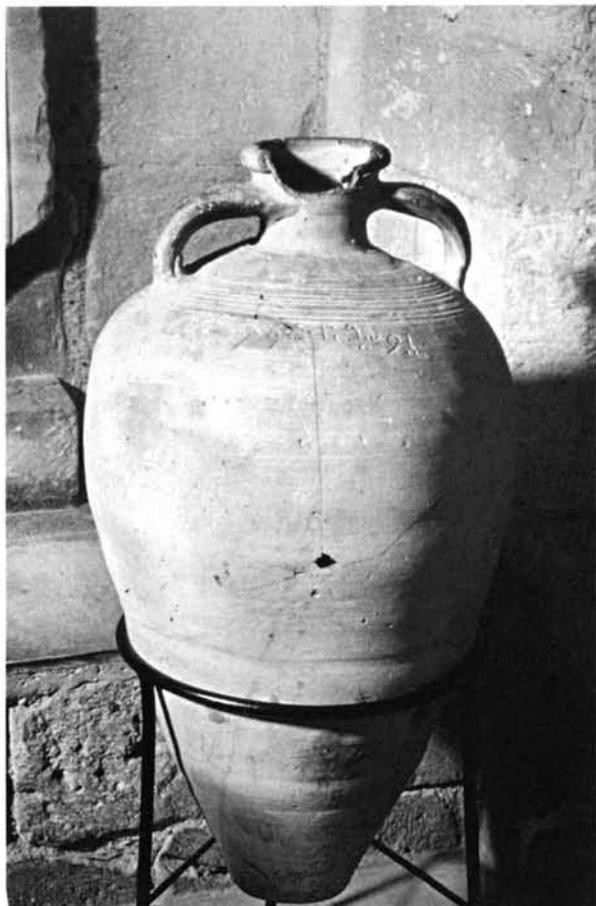
4. Ἀρχεῖο Τμῆματος Ἀρχαιοτήτων. Φάκελος Politiko 161/38-9, bl. 26: Ἀγοράστηκε ἀπὸ τὸν πρώην ἰδιοκτήτη του Λ. Μιχαηλίδη ἀπὸ τὸ Πολιτικό.

Εἰκ. 3. Μουσεῖο Κουκλιῶν (Παλαιαπάφον). Άμφορέας ἀριθ. RRKM 239. Η ἐπιγραφή β καὶ σχέδια ἐπιγραφῶν α καὶ β.

Εἰκ. 4. Μεσαωνικό Μουσεῖο Λεμεσοῦ. Άμφορέας ἀριθ. Nicosia 53/Top Hane/134.
Εἰκ. 5. Μεσαωνικό Μουσεῖο Λεμεσοῦ. Άμφορέας ἀριθ. 1939/VII-4.1 καὶ η ἐπιγραφή.

Εἰκ. 6. Μεσαιωνικό Μονσεῖο Λεμεσοῦ. Ἀμφορέας ἀριθ. 1944, V-5.1 και ἡ ἐπιγραφή.

Εἰκ. 7. Λευκωσία. Ἀμφορέας συλλογῆς Ἀννης Καλλία.

‘Ο τρίτος (1944, V-5.1) (Εἰκ. 6) προέρχεται ἀπὸ τὴν Κυθρέα⁵. Μεσαίου μεγέθους, ἀτρακτοειδῆς μὲ πεπλατυσμένη βάση, ὅμοιος μὲ τὸν προηγούμενον σκοτίᾳ χειλούς ἑλαφρῶς κοῦλη. Δὲν φέρει ἐπιγραφές στὶς λαβές ἀλλὰ μία στὸν ὄμοιο, κάτω ἀπὸ τὶς ορθοδώσεις, χαραγμένη μετὰ τὴν δόπηση τοῦ ἀμφορέα· βάθος γραμμάτων κόκκινο (Εἰκ. 6). Αὐτὴ ἀναφέρει κάποιον Yūsuf nā Khūr (βλ. Ἐπίμετρο, ἀριθ. 4).

Ἐπίσης, παρόμοιον σχήματος καὶ κατασκευῆς ἀκέραιοι ἀμφορεῖς ἐντοπίστηκαν καὶ σὲ σπίτια ἴδιωτῶν στὴ Λευκωσία.

Στὴν εἰσόδῳ τῆς κατοικίας τῆς καὶ Ἀννης Καλλία στὴ Λεωφόρο Ἡρώων ὑπάρχει στημένος γιὰ διακοσμητικοὺς λόγους παρόμοιος ἀμφορέας μεγάλων διαστάσεων (Εἰκ. 7), ὁ δόποιος, ὅπως μᾶς δίγλωσε ἡ ἴδιο-

5. Ἀρχεῖο Τμήματος Ἀρχαιοτήτων. Φάκελος MP 57/43, bl. 5-7. Τὸ 1944 ὁ Μ. Μιχαηλίδης ἀπὸ τὴν Λευκωσία ἔδωσε τὸν ἀμφορέα αὐτό (τὸν δόποιο τοῦ εἰχε δωρήσει ἡ πεθερά του ἀπὸ τὴν Κυθρέα) στὸ Τμῆμα Ἀρχαιοτήτων παίρνοντας γιὰ ἀντάλλαγμα δύο ἀμφορεῖς μὲ λευκὸ ἐπίχρισμα.

Εἰκ. 8. Λευκωσία. Άμφορέας συλλογής Πέτρου Κολοκασίδη και ή επιγραφή.

χτήτριά του, άποκτήθηκε άπό τὸν πεθερό της στὴν Κερύνεια, ὅπου ζοῦσαν πρὶν ἀπὸ τὴν τουρκικὴ εἰσβολὴ τοῦ 1974. Στὶς δύο λαβές εἶναι χαραγμένες δυσδιάκριτες «ἀραβικές» ἐπιγραφές⁶.

Ἐπίσης, στὴν οἰκία τοῦ ἀρχαιοπάλη τῆς Λευκωσίας Πέτρου Κολοκασίδη φυλάσσεται παρόμοιος ἀμφορέας (Εἰκ. 8), ὁ ὅποιος βρέθηκε στὶς ἀρχὲς τοῦ αἰώνα μας κατὰ τὴ διάρκεια ἐργασιῶν ἐκβάθυνσης τῆς ἐσωτερικῆς λεκάνης τοῦ λιμένος Ἀμμοχώστου. Κατὰ τὸν κ. Π. Κολοκασίδη μαζὶ μὲ τὸν ἀμφορέα αὐτὸν βρέθηκαν τουλάχιστον ἄλλοι δύο παρόμοιοι, ὁ ἕνας μικροτέρων διαστάσεων. Στὶς δύο λαβές εἶναι χαραγμένη ή ἴδια «ἀραβικὴ» ἐπιγραφὴ (Εἰκ. 8, βλ. Ἐπίμετρο, ἀριθ. 5)⁷.

Ἡ συχνότητα ἐμφάνισης τῶν ἀμφορέων αὐτῶν στὴν Κύπρο, ή κατοχὴ πολλῶν ἀπὸ αὐτοὺς ἀπὸ Ἰδιῶτες, ή ἀκέραιη διάσωσή τους, ή σύγχρονη χρήση μερικῶν ἀπὸ αὐτοὺς γιὰ τὴν ἀποθήκευση λαδιοῦ καὶ ή ἔλλειψη σαφῶν πληροφοριῶν γιὰ τὴν προέλευσή τους ἐμβάλλει σὲ σκέψεις ἐὰν καὶ κατὰ πόσον ὁ συσχετισμὸς ὅλων τῶν ἀμφορέων αὐτῶν μὲ τὴν παρουσία τῶν Ἀράβων στὴν Κύπρο, ποὺ εἶναι περιόδος πτωχὴ σὲ ἀρχαιολογικά εὑρήματα, μπορεῖ νὰ γενικευθῇ.

Ἐκτὸς Κύπρου, ἐλάχιστοι ἀμφορεῖς τοῦ τύπου αὐτοῦ ἔχουν δημοσιευθῆ, γεγονὸς ποὺ ὀδηγεῖ στὴ λανθασμένη ἐντύπωση ὅτι πρόκειται γιὰ σπάνιο εἶδος ἀγγείου. Ἀπεναντίας, τὸ εἶδος εἶναι πολὺ διαδεδομένο στὴ Μεσόγειο, ὅπως ἐπεοήμανε καὶ ὁ Jean-Yves Empereur (1994) στὴν πρώτη καὶ μοναδικὴ μελέτη ἀφιερωμένη σὲ αὐτὴ τὴν ὁμάδα ἀμφορέων⁸. Ο ἴδιος πολὺ δρθά, ὅπως θὰ δοῦμε, χαρακτήρισε τοὺς ἀμφορεῖς αὐτοὺς δύθωμανικούς, χωρὶς ώστόσο νὰ ἀναφερθῇ σὲ ἀρχαιότερες ἐποχές.

Συμπληρώνουμε τὴν πρώτη καταγραφὴ ἀμφορέων τοῦ τύπου αὐτοῦ ἀπὸ τὸν J.-Y. Empereur (Empereur 1994: 192, σημ. 48), μὲ ἄλλα παραδείγματα ποὺ ἐντοπίστηκαν σὲ περιοχές τῆς λεκάνης τῆς Ἀνατολικῆς Μεσογείου.

α) Στὴν αὐλὴ τοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Μουσείου τῆς Ἀχρίδας φυλάσσεται παρόμοιος ἀμφορέας, χωρὶς ἐπιγραφές στὶς λαβές καὶ ἄλλα μεγάλα πιθοειδῆ δοχεῖα ἴδιας κατασκευῆς (Εἰκ. 9).

β) Στὸ Μουσεῖο Βυζαντινοῦ Πολιτισμοῦ στὴ Θεοσαλονίκη φυλάσσεται ἄνω τμῆμα παρόμοιούς ἀμφορέα μὲ ἀσπριδερὴ ἐπιδερμίδα καὶ κούλη σκοτία κάτω ἀπὸ τὸ χοντρὸ χεῖλος (ἀριθ. εὐρ. BK 10/32) (Εἰκ. 10)⁹.

6. Εὐχαριστοῦμε τὴν κα Ἀννη Καλλία γιὰ τὶς πληροφορίες καὶ τὴν ἀδεια νὰ δημοσιεύσουμε τὸν ἀμφορέα.

7. Εὐχαριστοῦμε τὸν κ. Π. Κολοκασίδη γιὰ τὶς πληροφορίες καὶ τὴν ἀδεια νὰ δημοσιεύσουμε τὸν ἀμφορέα.

8. Εὐχαριστοῦμε τὸν κ. J.-Y. Empereur γιὰ ὅλες τὶς πληροφορίες ποὺ μᾶς ἔδωσε.

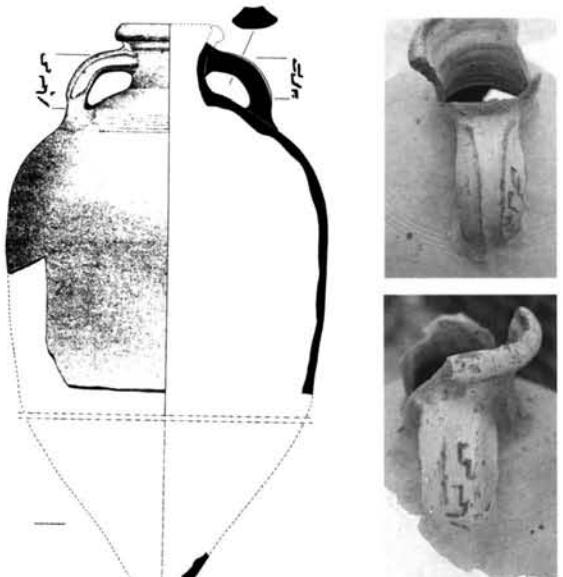
9. Εὐχαριστοῦμε τὴν κα Δ. Παπανικόλα-Μπακοτζῆ, ὁ ὅποια καὶ ἐντόπιος τὸν ἀμφορέα, μεριμνησε γιὰ τὴ σχεδίασή του ἀπὸ τὴν κα Χ. Μαλλα καὶ τὴ φωτογράφησή του. Εὐχαριστοῦμε τὴ διευθύντρια τοῦ Μουσείου Βυζαντινοῦ Πολιτισμοῦ, δρα Α. Τούρτα, γιὰ τὴν ἀδεια δημοσιεύσης.

Εἰκ. 9. Άχριδα. Αρχαιολογικό Μουσεῖο.

Στίς δύο λαβές ύπαρχουν χαραγμένες, μετά τὴν ὄπτηση, «ἀραβικές» ἐπιγραφές τις ὅποιες ὁ καθηγητής Y. Porter διαβάζει Ibi Najjār [?] (Εἰκ. 10, βλ. Ἐπίμετρο, ἀριθ. 6). Ο ἀμφορέας εἶναι παλαιὸν ἀπόκτημα ἄγνωστης προέλευσης καὶ συμπεριλαμβάνεται στὸ ὑλικό, ποὺ εἶχε συλλέξει ὁ A. Ξυγγόπουλος ἀπὸ διάφορα σημεῖα τῆς πόλεως κατὰ τὸ Μεσοπόλεμο. Δὲν ὑπάρχουν στοιχεῖα ὅτι προέρχεται ἀπὸ ἀνασκαφῆ.

γ) Στὸ Κέντρο Μελέτης Νεώτερης Κεραμεικῆς «Ἴδρυμα Οἰκογένειας Γεωργίου Ψαροπούλου» στὴν Ἀθήνα φυλάσσονται τέσσερις ἀμφορεῖς τοῦ τύπου αὐτοῦ. Οἱ τρεῖς (ἀριθ. κατ. 811, 812, 813) (Εἰκ. 11-12) ἀγοράσθηκαν πρὸ δέκα περίπου ἐτῶν στὴν Ἀθήνα ἀπὸ πλανόδιο πωλητὴ κεραμικῶν καὶ ἔνας ἀπὸ αὐτούς φέρει ἐγχάρακτες ἐπιγραφές (Εἰκ. 12, βλ. Ἐπίμετρο, ἀριθ. 7), ποὺ διαφέρουν ἀπὸ τῇ μᾶλα λαβῇ στὴν ἄλλη¹⁰. Ἄν καὶ τὸ σχῆμα του διαφέρει ἐλαιφρῶς ἀπὸ τὸ σχῆμα ἀμφορέων τοῦ τύπου αὐτοῦ, ἀνήκει καὶ αὐτὸς στὴν ἴδια ὁμάδα. Ο τέταρτος, τοῦ δοπίου λείπει δὲ λαμβός, ἔχει ἐγχάρακτη λαβὴ καὶ βρέθηκε στὴν Κέρκυρα¹¹.

Εἰκ. 10. Θεσσαλονίκη. Μουσεῖο Βυζαντινοῦ Πολιτισμοῦ. Ἀμφορέας ἀριθ. BK 10/32 καὶ οἱ ἐπιγραφὲς α καὶ β.

10. Εὐχαριστοῦμε θερμά τὴν πρόεδρο τοῦ Ἰδρύματος καὶ Ξανθή-Μπέτου Ψαροπούλου γιὰ δλες τις πληροφορίες, τις φωτογραφίες καὶ τὴν ἀδειὰ δημοσίευσης τῶν ἀμφορέων ποὺ βρίσκονται στὴ συλλογὴ τοῦ Κέντρου.

11. Δυστυχῶς δὲν κατέστη δυνατὴ ἡ φωτογράφηση καὶ μελέτη του ἀγγείου αὐτοῦ διότι βρίσκεται στὴν αὐλὴ του Κέντρου, ἐγκλωβισμένο ἀνάμεσα σὲ μεγάλα πιθάρια.

Εἰκ. 11. Αθήνα. Κέντρο Μελέτης Νεώτερης Κεραμεικής. Άμφορεις αριθ. 811 και 812.

Εἰκ. 12. Αθήνα. Κέντρο Μελέτης Νεώτερης Κεραμεικής. Άμφορεις αριθ. 813 και οι επιγραφές α και β.

ρείας στὸ Rashid, ο J.-Y. Empereur ἀναφέρει ὅτι ὁ ἀρχαιολογικὸς χῶρος τῆς Taposiris Magna εἶναι κατάσπαρτος μὲ θραύσματα παρομοίων ἀμφορέων, ἐνῶ στὸ Ἑλληνορωμαϊκὸ Μουσεῖο τῆς Ἀλεξάνδρειας ὑπάρχουν ἄνω τῶν δέκα λαβῶν μὲ ἐγχάρακτες ἐπιγραφές. Ἀκέραιος ἀμφορέας μικροτέρου μεγέθους τῶν συνηθισμένων, ποὺ βρέθηκε στὴν Ἀλεξάνδρεια, ἐκτίθεται στὴν ἔδρα τῆς Société Archéologique d'Alexandrie (Empereur 1994: 192, σημ. 48, εἰκ. 19), ἐνῶ, πάντα κατὰ τὸν Empereur, ἀμφορεῖς τοῦ τύπου πωλοῦνται καὶ σήμερα στὰ ὑπαίθρια κεραμεῖα τοῦ Καΐρου.

η) Ἀκέραιος ἀμφορέας τοῦ τύπου αὐτοῦ βρίσκεται στὸν αὐλόγυρο τῆς μονῆς Ἁγίας Αἰκατερίνης στὸ Σινᾶ, βόρεια τοῦ καθολικοῦ (Εἰκ. 13).

θ) Τὸ ἄνω μέρος παρομοίου ἀμφορέα βρέθηκε σὲ ναυάγιο στὸ Sharm al-Sheikh στὸν κόλπο τῆς Ἀκαμπα στὴν Ἐρυθρὰ Θάλασσα (Raban 1971: 146-155, φωτ. στὴ σ. 150)¹², ἐνῶ σὲ δεύτερο, ἀδημοσίευτο, ναυάγιο στὴν Ἰδια περιοχὴ φαίνεται νὰ βρέθηκαν καὶ ἄλλα παραδείγματα αὐτοῦ τοῦ τύπου ἀμφορέα (Empereur 1994: 192, σημ. 48).

δ) Παρόμοιοι ἐπίσης ἀμφορεῖς ἔχουν ἐντοπισθῆ στὴ Ρόδο, τὴν Κῶ καὶ τὴ Σαντορίνη¹³.

ε) Στὴν Τουρκία, στὴν Datça, στὸ ἀκρωτήρι τῆς Κνίδου, ὑπάρχουν ἑπτά ἀκέραιοι ἀμφορεῖς τοῦ τύπου αὐτοῦ.

στ) Στὴν Κύπρο ἔχουμε ἐντοπίσει τοὺς δύκτῳ ἀμφορεῖς ποὺ ἀναφέραμε πιὸ πάνω.

ζ) Στὴν Αἴγυπτο ὁ τύπος τοῦ ἀμφορέα αὐτοῦ ἔναι πολὺ διαδεδομένος. Ἐκτὸς ἀπὸ ἀρκετὰ παραδείγματα ποὺ ὑπάρχουν στὰ γραφεῖα τῆς Ἀρχαιολογικῆς Υπη-

12. Empereur 1994: 192, σημ. 48 καὶ πληροφορία καὶ Δ. Παπανικόλα-Μπακιρτζῆ, τὴν δούλια εὐχαριστοῦμε.

13. Κατὰ τὸν κ. A. Raban, τὸν δούλιο εὐχαριστοῦμε θεῷ γιὰ τὴ συνεργασία του, πρόκειται γιὰ τουρκικὸ (δημοτικὸ) ναυάγιο τῶν μέσων τοῦ 18ου αἰώνα (ἐπιστολὴ τῆς 15ης Μαρτίου 2000).

Εἰκ. 13. Σινᾶ. Μονὴ Ἀγίας Αἰκατερίνης.

ι) Ἀκόμη πιὸ ἀνατολικά, στὴ θάλασσα κοντὰ στὴν ἀκτὴ τῆς Δημοκρατίας τοῦ Djibouti, στὸν κόλπο τοῦ Ἀδεν, σὲ βάθος 25 μ., βρέθηκε τὸ 1983 παρόμιος ἀμφορέας, μικρῶν διαστάσεων (Empereur 1994: 161, 94, εἰκ. 17).

ια) Τέλος, στὴν Τυνησίᾳ ὑπάρχει, γιὰ λόγους ποὺ θὰ δοῦμε πιὸ κάτω, μεγάλος ἀριθμὸς ἀμφορέων τοῦ τύπου αὐτοῦ.

Ἡ ἐμφάνιση τῶν ἀμφορέων αὐτῶν σὲ διάφορες περιοχὲς τῆς Μεσογείου δηλώνει εὐρύτατη διακίνη-

σή τους. Κανεὶς ώστόσο ἀπὸ τοὺς ἀμφορεῖς δὲν ἔχει βρεθῆ σὲ ἀνασκαφὴ. Πὰ δοῦνες διαθέτουμε κάποιες πληροφορίες προέλευσης γνωρίζουμε ὅτι ποὶν περιέλθουν στὰ Μουσεῖα βρίσκονταν στὴν κατοχὴ Ἰδιωτῶν ὅχι ὡς ἀρχαῖα ἀντικείμενα ἀλλὰ ὡς χρηστικὰ ἢ διακοσμητικὰ σκεύη. Οἱ πληροφορίες αὐτὲς ὀδηγοῦν στὴ σκέψη ὅτι οἱ ἀμφορεῖς αὐτοὶ ὀνήκουν μᾶλλον σὲ νεώτερους παρὰ σὲ μεσαιωνικοὺς χρόνους.

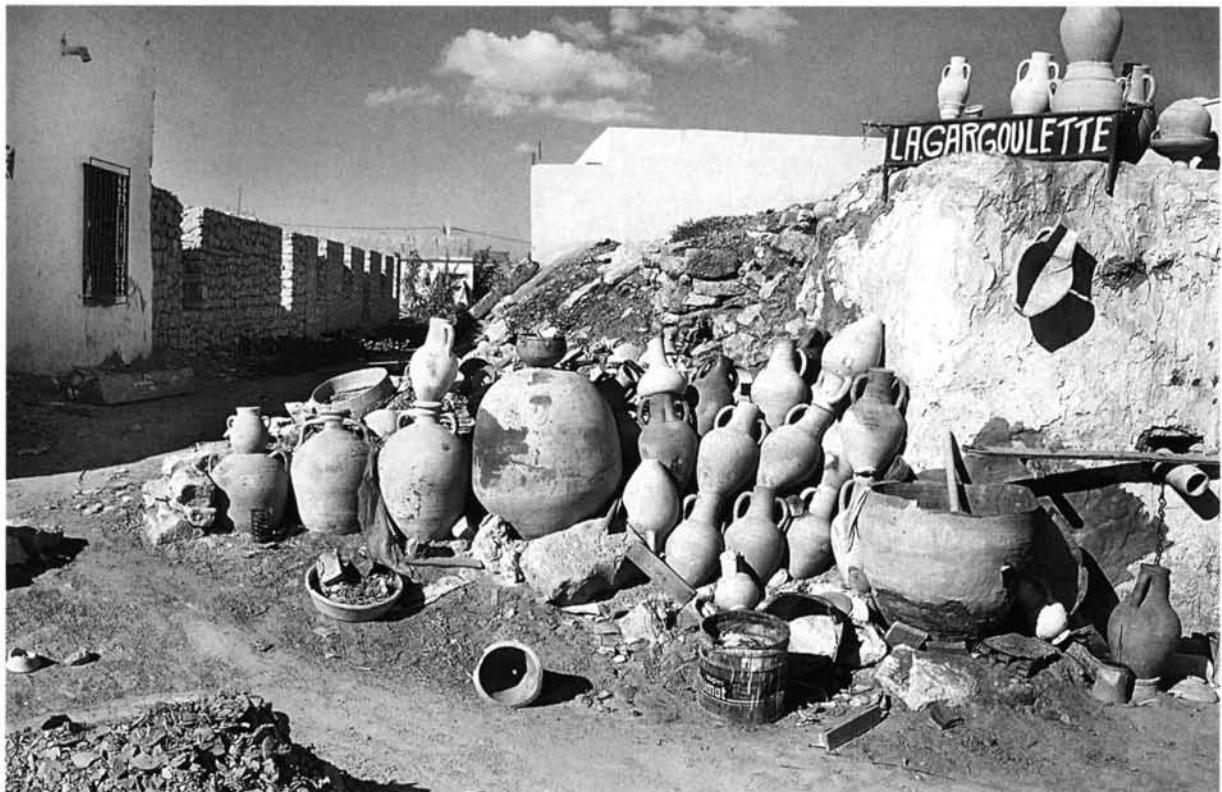
Ποιὸς εἶναι ὁ τόπος προέλευσής τους; Ὁ J.-Y. Empereur, παρατηρῶντας τὶς μορφολογικὲς διαφορὲς ἀνάμεσα στὸν ἀμφορεῖς τοῦ τύπου αὐτοῦ (κυρίως στὸ κάτω μέρος καὶ τὴ βάση), ὑπέθεσε ὅτι τὰ ἀγγεῖα εἶναι προϊόντα ὅχι ἐνὸς ἀλλὰ διαφόρων ἐργαστηρίων τῆς Μεσογείου. Τὰ παραδείγματα ποὺ γνώριζε τὸν ὀδήγησαν νὰ προτείνει τὴν Ἀνατολικὴ Μεσόγειο μὲ πιθανὰ κέντρα παραγωγῆς τῇ νότιᾳ Τουρκίᾳ, τῇ Κύπρῳ καὶ τῇ Αἴγυπτῳ.

Μεγάλες ώστόσο καὶ ὀφθαλμοφανεῖς εἶναι οἱ ὅμοιότητες ποὺ παρουσιάζουν οἱ ὑπὸ ἔξετασιν ἀμφορεῖς μὲ τοὺς ἀμφορεῖς, ποὺ μέχρι σήμερα κατασκευάζονται στὴν Guellala τῆς νήσου Djerba (Combès, Louis 1967) καὶ ἐπιτρέπουν νὰ διατυπώσουμε τὴν ἄποψη ὅτι οἱ ἀμφορεῖς τοῦ θέματός μας ἢ τουλάχιστον ὀρισμένοι ἀπὸ αὐτούς, προέρχονται ἀπὸ τὸ μεγάλο νησὶ τῶν Λωτοφάγων στὸ μυχὸ τῆς Μικρῆς Σύρτεως (κόλπος τοῦ Gabès) στὴ νότιᾳ Τυνησίᾳ. Οἱ ὅμοιότητες αὐτὲς εἶναι τὸ χαρακτηριστικὸ σχῆμα, τὸ μεγάλο μέγεθος καὶ ὁ τρόπος κατασκευῆς μὲ τὴν προσθετικὴ τεχνικὴ σὲ δύο ἢ τρία μέρη ἀπὸ κόκκινο πηλό, ποὺ ἀποκτᾶ στὴν ὅπτηση ἀσπριδερὴ ἐπιδερμίδα διότι ἔχει ζυμωθῆ μὲ θαλασσινὸ νερό (Εἰκ. 14).

Ἡ Guellala εἶναι χωριό κεραμέων, ὅπου ἡ τέχνη μεταδιδόταν γιὰ αἰῶνες ἀπὸ πατέρα σὲ γιό. Σήμερα βρίσκεται ἐν παρακμῇ καὶ πολλὰ ἐργαστήρια ἔχουν ἐγκαταλειφθῆ (Εἰκ. 15) (Tahar, Salah 1975: 91-93). Κεραμικὴ παράδοση τῆς Guellala ἀποτελεῖ ἡ εἰδικῆς τεχνικῆς κατασκευὴ μὴ ἐφυαλωμένων σκευῶν καθημερινῆς χρήσης καὶ δοχείων μεγάλης χωρητικότητας (jeffây). Μέρος τῆς παράδοσης αὐτῆς ἀφορᾶ σὲ μεγάλους, δύγκωδεις ἀμφορεῖς (sefrî) τοῦ τύπου ποὺ ἔξεταζουμε, γιὰ νερὸ ἢ λάδι (Εἰκ. 16). "Ἄν καὶ sefrî στὴ βερβερικὴ κεραμικὴ δρολογία τῆς Guellala σημαίνει σκεῦος μεταφορᾶς, οἱ μέσες διαστάσεις τους (ύψ. 115-125 ἑκ., μέγ. διάμ. 70 ἑκ., χωρητικότητα 200 λίτρα, βάρος 60-75 κιλά) σὲ συνδυασμὸ μὲ τὸ βάρος ὅταν εἶναι γεμάτα μὲ νερὸ ἢ λάδι (260-275 κιλά), καθιστοῦν τὴ μετακίνησή τους ἀπὸ ἔναν μόνο ἀνθρωπο δύσκολη. Ἀντίθετα τὸ σχῆμα τους καὶ ἡ θέση τῶν λαβῶν τους διευκολύνουν τὴν ἀνάρτησή τους σὲ στοιβες μέσα στὰ ἀμπάρια τῶν καραβιῶν. Τὰ sefrî, λοιπὸν, ἔχουν χαρακτηριστικὰ καὶ σκευῶν μεταφορᾶς καὶ ἀποθηκευτικῶν δοχείων, συνδυασμὸς ἴδιαίτερα πρακτικός. Τὰ sefrî εἶναι πρωτίστως οἰκιακοῦ χαρακτήρα ἀποθηκευτικὰ δοχεῖα νε-

Εἰκ. 14. Djerba. Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο. Ἀμφορέας.

Εἰκ. 15. Djerba. Guellala. Έργαστήριο κεραμικῆς.

οοῦ ἡ λαδιοῦ καὶ δευτερευόντως σκεύη μεταφορᾶς, κάτι μεταξὺ πίθου καὶ σταμνίου, ποὺ ἔξήγοντο μαζικῶς ἀπὸ τὴν Guellala ἀδεια γιὰ τὶς ἀνάγκες προσπορισμοῦ καὶ ἀποθήκευσης νεροῦ, λαδιοῦ καὶ ἄλλων τροφῶν στὴν ὑπαίθρῳ καὶ στὶς πόλεις. Μποροῦν νὰ ὀνομαστοῦν «τζάρες» (ιταλ. giarre) ἢ «τζαρίκια» (Μπακιλτζῆς 1989: 87).

Ἡ παράδοση κατασκευῆς μεγάλων, δύκωδῶν ἀμφορέων στὴν Guellala θεωρεῖται ἀρχαιοτάτῃ· ἡ καταγωγὴ ώστόσο τῆς παράδοσης αὐτῆς δὲν εἶναι γνωστή. Ἐχουν διατυπωθῆ διάφορες ἀπόψεις, στηριζόμενες στὶς ὅμοιότητες τῶν ἀμφορέων αὐτῶν μὲ ἀμφορέες τῆς Ἀρχαιότητας, ὅλες ὅμως κινοῦνται στὴ σφαιρα τῶν ὑποθέσεων (Combès, Louis 1967: 19-25). Ἀρχαῖοι Ἑλληνες καὶ Λατῖνοι συγγραφεῖς, ὡς ὁ ἀκριβολόγος Πλίνιος (N.H. V, iv), ὅταν περιγράφουν τὴν νῆσο Djerba δὲν ἀναφέρονται σὲ ὑπαρχῆ κεραμικῶν ἐργαστηριών. Ὡστόσο ὁ Σκύλαξ (GGM, I, 337), τὸν 4ο αἰώνα π.Χ., ἀναφέρει κάμινους κεραμέων ποὺ μοιάζουν μὲ λοφίσκους στὴ νῆσο τῆς Σύρτεως. Ἐπίσης ἡ

ρωμαϊκὴ πόλη Meninx, στὸ νότιο τμῆμα τῆς νήσου, κοντά στὴν Guellala, ἦταν μεγάλο κέντρο παραγωγῆς πορφύρας καὶ δὲν εἶναι ἀπίθανο νὰ κατεῖχε δικά της ἐργαστήρια παραγωγῆς κεραμικῶν, ποὺ θὰ διευκόλυνταν τὴν μεταφορὰ καὶ τὸ ἐμπόριο τῆς πορφύρας (Huss 1999· Drine 2000). Ἐχει διατυπωθῆ ἢ ἀποψῆ ὅτι τὸ πόλισμα Harnibus, ποὺ ἐμφανίζεται στὴν Tabula Peutingeriana στὴ θέση τῆς Guellala, σχετίζεται ἐτυμολογικὰ μὲ τὸ harres = giarra, κεραμικό, ὑποδεικνύοντας μὲ τὸν τρόπο αὐτὸν ὑπαρχῆ πρώτης ὕλης καὶ λειτουργία ἐργαστηριών κεραμικῆς στὴ θέση τῆς Guellala ἥδη ἀπὸ τὸν 3ο-4ο αἰώνα (Tissot 1884: 201-202· Baklouti 1995: 277-278). Ἡ παλαιότερη γνωστὴ σὲ μᾶς μνεία ἀμφορέων ἀπὸ τὴν Djerba (giare gerbine) ὑπάρχει σὲ ἔγγραφο τοῦ 1396 ἀπὸ τὸ Παλέρμο (D'Angelo 1971: 404)¹⁴ ἄν καὶ προγενέστεροι καὶ μεταγενέστεροι Ἀραβες γεωγράφοι καὶ περιηγητές δὲν κάνουν καμφία μνεία γιὰ κεραμικὴ τέχνη στὴν Djerba. Στὴν ἀπεικόνιση ώστόσο τῆς νήσου Djerba στὸ *Teatrum orbis terrarum* τοῦ A. Ortelius, ποὺ κυκλοφόρησε τὸ

14. Όφελουμε τὴν πληροφορία στὸν κ. Sergio Fontana, τὸν ὅποῖο εὐχαριστοῦμε.

Eἰκ. 16. Djerba. Guellala. Ἀμφορέας.

Eἰκ. 17. Djerba. Guellala. Σημερινοί ἀμφορεῖς.

1570, είκονίζονται δίπλα στήν Guellala «montagnes de pierre», τὰ όποια πιθανὸν νὰ είναι φουδνοί (Combès, Louis 1967: 14). Οἱ πληροφορίες γιὰ ἔξαγωγὴ τῶν sefrī ἀπὸ τήν Djerba σὲ χῶρες τῆς βόρειας Ἀφρικῆς (Μαρόκο, Ἀλγέρι, Τυνησία, Τριπολίτιδα, Λιβύη, Αἴγυπτος) αὐξάνονται τὸ 190 καὶ τὸν 20^ό αἰώνα καὶ ἀπὸ τὸ 1939 ἡ Guellala ἔξαγει κεραμικὰ μόνον στήν Τυνησία (Combès, Louis 1967: 15, 228). Ἀρχαιολογικὴ διερεύνηση τῶν sefrī, ἐξ ὄσων γνωρίζουμε, δὲν ἔχει γίνει. Δὲν γνωρίζουμε ποιὰ είναι τὰ νεώτερα καὶ ποιὰ τὰ παλαιότερα δείγματα· τὶ μορφὴ καὶ ποιὰ τεχνικὰ χαρακτηριστικὰ ἔχουν ποιὰ είναι ἡ τυπολογικὴ ἔξέλιξη, ἂν καὶ αὐτὴ φαίνεται πρός τὸ παρόν μὴ ἀναγνωρίσμη¹⁵. Οἱ σημερινοί είναι ἐπιμήκεις (Εἰκ. 17).

Ἡ ὑπαρξὴ ἐπιγραφῶν στὶς λαβές ὁρισμένων ἀμφορέων δὲν βοηθᾶ στήν ἀπόδοσή τους στὰ ἐργαστήρια τῆς Guellala, ἀφοῦ αὐτές, σὲ ὅλα τὰ παραδείγματα ποὺ μπορέσαμε νὰ ἔξετάσουμε, φαίνεται νὰ χαράχθηκαν μετά τήν ὅπτηση. Ἐξάλλου οἱ ἐνεπίγραφες λαβές είναι ἄγνωστες στὴ γραπτὴ καὶ, ὅπως διαπιστώσαμε ἀπὸ ἐπιτόπια ἔρευνα τὸ 1998, προφορικὴ παράδοση τῆς Guellala. Τὸ νόημα τῶν ἐπιγραφῶν μᾶς διαφένγει πιθανὸν νὰ πρόκειται γιὰ θείες ἐπικλήσεις μὲ σκοπὸ τὴ διατήρηση τοῦ περιεχομένου τους· πα-

15. Ἀναμένονται τὰ ἀποτελέσματα τῆς ἀρχαιολογικῆς ἐπισκόπησης τῆς νήσου Djerba, ποὺ ἔκτελεῖ τὰ τελευταῖα χρόνια τὸ Πανεπιστήμιο τῆς Πενσολβάνια ὑπὸ τὴ διεύθυνση τῆς καθηγήτριας R. Holod. B. E. Cirelli, La circolazione delle giare gerbine nel Mediterraneo occidentale: continuità e discontinuità nel commercio di derrate alimentari africane in età tardo-romana ed islamica, ἀνακοίνωση στὸ XIV Convegno Internazionale di Studi «Lo spazio marittimo del Mediterraneo occidentale: geografia storica ed economia», *L’Africa Romana XIV, Sassari, 7-10 dicembre 2000* (πρακτικὰ ὑπὸ ἔκδοση).

ορόμοιες ἐπικλήσεις φέρουν ἐνίστε βυζαντινοὶ ἀμφορεῖς (Μπακιρτζῆς 1989: 83-84). Σὲ ἄλλες περιπτώσεις ὅμως πρόκειται γιὰ ἀπλὰ ὄνόματα, ποὺ πιθανὸν νὰ ὑποδηλώνουν τὸν χονδρέμπορο ποὺ συγκέντρωνε τὰ ἀγγεῖα σὲ κεντρικὰ μικρὰ καὶ μεγαλύτερα λιμάνια τῆς περιοχῆς, Sfax, Sousse, Nabeul, Τύνιδα (Combès, Louis 1967: 265). Ἀκόμη πιὸ πιθανὸ εἶναι νὰ ὑποδηλώνουν τὸν ἴδιοκτήτη τοῦ ἀμφορέα.

Συνεπῶς, ἔστω καὶ ἂν ὑποδεῖξαμε τὴν Djerba ὡς ἔνα ἀπὸ τὰ πιθανὰ κέντρα παραγωγῆς τῶν «ἀραβικῶν» ἀμφορέων τῆς Κύπρου, ἡ χρονολόγηση αὐτῶν, ὅσο καὶ τῶν ἄλλων ἀμφορέων τοῦ ἴδιου τύπου, παραμένει ἀπροσδιόριστη. Πά τοὺς λόγους ποὺ ἀναφέραμε πιὸ πάνω: ἀκέραιη διάσωσή τους, κατοχὴ τους ἀπὸ ἴδιωτες, σύγχρονη χρήση μερικῶν ἀπὸ αὐτοὺς γιὰ τὴν ἀποθήκευση λαδιοῦ καὶ κυρίως τὸ γεγονὸς ὃτι κανεὶς ἀπὸ τοὺς ἀμφορεῖς αὐτοὺς δὲν ἔχει βρεθῆ σὲ ἀνασκαφή, κάνει τὴν μέχρι σήμερα ἀποδεκτὴ χρονολόγησή τους στὴν περίοδο τῶν ἀραβικῶν ἐπιδρομῶν στὴν Κύπρο, δηλαδὴ ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ 7ου μέχρι τὰ μέσα τοῦ 10ου αἰώνα, μᾶλλον ἀπίθανη. Οἱ περισσότεροι ἀπὸ αὐτοὺς τοὺς ἀμφορεῖς πρέπει νὰ εἶναι πολὺ νεώτεροι. Πόσο νεώτεροι ὅμως; Κατὰ τὸν Y. Porter, μερικὲς ἀπὸ τὶς ἐπιγραφές θὰ μποροῦσαν νὰ χρονολογηθοῦν στὸν 9ο-10ο αἰώνα, ὅλλα μᾶλλον εἶναι πολὺ νεώτερες. «Οσες ὅμως μποροῦν νὰ χρονολογηθοῦν μὲ μεγαλύτερη ἀκρίβεια φαίνεται νὰ εἶναι δθωμανικές καὶ νὰ ἀνάγονται στὸ 16ο αἰώνα καὶ μετά. Ἡ μοναδικὴ σαφῆς ἔνδειξη εἶναι οἱ πήλινες πίπες καὶ ἡ κινέζικη πορσελάνη, ποὺ βρέθηκαν μαζὶ μὲ ἀμφορέα παρομοίου τύπου στὸ ναυάγιο τοῦ Sharm al-Sheikh στὴν Ἐρυθρὰ Θάλασσα καὶ χρονολογοῦνται στὸ 18ο αἰώνα (Raban 1971: 146-155). Τὸ ἔρωτημα, ὅμως, πότε ἀρχισε ἡ παραγωγὴ τῶν ἀμφορέων αὐτῶν, παραμένει γιὰ τὴν ὥρα ἀναπάντητο.

ΕΠΙΜΕΤΡΟ

A note on the Arabic graffiti, by Yves Porter

1. Paphos Museum PM 2746 (Fig. 2)

In *naskhi* script :

Ziyâd [or Sayyâd] Khâ[n ?]

2. Kouklia Museum RRKM 239 (Fig. 3)

Written in crude, rather archaic kufic

Handle a (after drawing):

Muhammad bin Qa'ina

'Umar bin ...

Handle b (drawing and slide):

Amat al...

Sa'id Muhammad

bin Qa'ina

3. Limassol Museum, from Politiko (Fig. 5)

In rather archaic script :

D-r-d-r [?]

4. Limassol Museum from Kythrea (Fig. 6)

In crude naskhi :

Yûsuf nâ khâr

5. Kolokassides Collection, Nicosia (Fig. 8)

Rafdal [the “d” is of the same shape as that on the example from Politiko]

6. Salonica Museum of Byzantine Culture (Fig. 10)

Ibn Najjâr [?]

7. Psaropoulos Collection, Athens (Fig. 12)

Handle a:

S-d-n-â [Sayyidnâ: our lord ?]

Handle b:

...

m-d [?]

All the inscriptions on the amphoras seem to be proper names. Their script varies from crude, archaic kufic (no. 2) to a naskhi of later appearance (nos. 1 and 4). Nos. 3 and 5 show archaic features in the shape of the letter dal, but could be later than no. 2. However, due to their very popular context, the dating of these inscriptions seems hard to define. Tentatively, a range between the 8th-12th century could be proposed for the oldest and a much later one (16th-18th century) for the latest.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Baklouti 1995 : BAKLOUTI (N.) – Poterie tournée et poterie modelée de Tunisie, *Couleurs de Tunisie, 25 siècles de céramique*, Institut de Monde Arabe, Paris, 13 décembre 1994-26 mars 1995, Musée des Augustins, Toulouse, 24 avril-31 juillet 1995, Exposition organisée avec le concours d’Institut National du Patrimoine, Tunis 1995.

Combès, Louis 1967 : COMBÈS (J.-L.), LOUIS (A.) – *Les potiers de Djerba*, Publication du Centre des Arts et Traditions Populaires 1, Tunis 1967.

D'Angelo 1971 : D'ANGELO (F.) – Influenze straniere nella ceramica medievale di Palermo, στό: *Atti del IV Convegno Internazionale della ceramica*, Albisola 1971.

Drine 2000 : DRINE (A.) – Les fouilles de Meninx : Résultats des campagnes de 1997 et 1998, *L'Africa Romana, Atti del XIII Convegno Internazionale di Studi, Djerba, 10-13 dicembre 1998* (a

cura di M. Khanoussi, P. Ruggeri, C. Vismara), Roma 2000, 87-94.

Empereur 1994 : Empereur (J.-Y.). – Appendix 2 : « L'amphore 'Letaconnoux' », 191-4 τοῦ J. Desanges et M. Reddé, « La côte africaine du Bab el-Mandeb dans l'Antiquité », στό: *Hommages à Jean Leclant*, 3, 1994, 161-194 (Bibliothèque d'Etudes 106/3).

Huss 1999 : HUSS (W.). – “Meninx (Μῆνιγξ)”, *Der Neue Pauly*, Stuttgart - Weimar 1999, τ. 7, στ. 1241-1242.

Maier 1985 : MAIER (F.G.). – *Alt-Paphos auf Cypern. Ausgrabungen zur Geschichte von Stadt und Heiligtum 1966-1984* (6. Trierer Winckelmanns programm 1984), 1985.

Megaw 1986 : MEGAW (A.H.S.). – Betwixt Greeks and Saracens, *Acts of the International Archaeological Symposium "Cyprus between*

the Orient and Occident", Nicosia, 8-14 September 1985, Nicosia 1986.

Μπακιρτζής 1989 : ΜΠΑΚΙΡΤΖΗΣ (Χ.). – *Βυζαντινὰ τουρκαλολάγηνα*, Αθήνα 1989.

Raban 1971 : RABAN (A.). – The Shipwreck off Sharm-el-Sheikh, *Archaeology* 24 (1971), 146-155.

Tahar, Salah 1975 : TAHAR (H.), SALAH (Y.). – *Aspects de l'architecture traditionnelle de Djerba*, Séminaire pour la sauvegarde de l'architecture et l'environnement de Djerba, 23-26 janvier 1975, publié par l'Association de Sauvegarde de Djerba.

Tissot 1884 : TISSOT (C.H.). – *Géographie comparée de la province romaine d'Afrique*, I, Paris 1884.